

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı¹
AZƏRBAYCAN SATİRİK MƏTBUATI VƏ FELYETON JANRI
(XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan felyetonunun 1905-ci ildən sonra mövzu, ideya və bədii keyfiyyət etibarilə arası kəsilmədən inkişaf və kamilləşmə prosesi keçirmişdir. Ciddi bədii yaradıcılıq imtahanlarından şəərəflə çıxmış, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, N.Vəzirov, Ü.Hacıbəyov və başqa sənətkarların felyetonları istər ideya, istərsə də bədii dili, süjet və kompozisiyası etibarilə yüksək səviyyədə olub, bu gün də belə bədii-estetik dəyərini saxlamaqdadır. Azərbaycan mətbuatında XX əsrdə felyeton janrının bayraqları “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi.

Ü.Hacıbəylinin felyetonlarında molla-nəsrəddinçilərin bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etdiyini olduqca doğru müşahidə etmiş F.Köçərli yazır: “Biz Hacıbəyov publisistikasında, demək olar ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının işlətdiyi bütün bədii təsvir üsullarına rast gəlirik. Hacıbəyov mühüm siyasi məsələləri iki-üç səhifəlik dramatik səhnəciklər vasitəsilə hərtərəfli əks etdirir və incə işarələrlə nəzərdə tutduğu hədəfə səhnəciklərlə güclü işfəedicə təsirə malik idi.

Molla-nəsrəddinçilər kimi, Ü.Hacıbəyov da sual-cavab, üçüncü şəxsin dili ilə söhbət, atalar sözü “hesab məsələləri” və s. üsullardan geniş istifadə edir, mühüm və dərin fikri yığcam, konkret və aydın şəkildə oxuculara çatdırılırdı². Felyeton müəlliflərinin bir çoxunun dramaturq olması mükəlliməli felyetonçuluğun inkişafına səbəb olurdu.

“Sual-cavab” üsulundan istifadə yolu ilə Ü.Hacıbəyli “İrşad” qəzetində dərc olunmuş felyetonlarının birində mövcud siyasi vəziyyəti kəskin tənqid atəsinə tuturdu:

“Sual- Dünyada hamıdan çox hürriyyətpərvər və azadlığı sevən adam kimdir?”

Cavab – Rusiyanın baş naziri Stolipin və onun yoldaşlarıdır. Çünki bunların bütün əlləşib vuruşduqları odur ki, millət onların işinə qarışmayıb, azada dolanıb bildiklərini işləməyə xələl yetirməsin.

Sual – Dünyada rus hökumətinin lap bərk dostu kimdir?

Cavab – Dövlət Dumasının “Soİ” fırqələri. Çünki, bunlar əvvəldən indiyə kimi hökumət əleyhinə deyirlər ki, ay balam, siz yorulubsunuz, az iş görün, çıxın, gəlin oturun bir yerdə, qoyun qalan işləri biz görək.

Sual – Nə vaxt adam öz evində qonaq kimi olur?

Cavab – Evini qaradovoylar “obisk” eləyəndə³³.

Azərbaycanda felyeton yazan müəlliflərin əksəri ideyali, dünyagörüşlü yetkin şəxslər olmuşdur. Böyük ideal olmayan yerdə - müvəffəqiyyətli satiradan söhbət gedə bilməz. Çünki satiranın əsasını ciddi –ictimai-siyasi tənqid təşkil edir. Sənətkarın ictimai ideallar uğrunda mübarizəsi qüvvətləndikcə satirik ədəbiyyata, yəni kəskin tənqidi təsvir üsuluna daha böyük ehtiyac yaranır. Böyük ideal, qəhrəmanlıq ideali, müsbət amil kimi başa düşülür. Satirik sənətkarı məhz bu böyük arzu və amallar qanadlandırır. Böyük satira – böyük qəhrəmanlıq ideali deməkdir.

Məhz böyük sənətkar C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, o cümlədən felyetonları onun bəşəri hissələrinə sübutdur. Prof.Mir Cəlil Paşayev C.Məmmədquluzadənin özünəməxsus sadə yazı üsulu ilə, daha doğrusu felyetonları vasitəsilə böyük məsələləri inikas etmək bacarığını doğru qiymətləndirərək yazır:

“...Bu, o zaman bəzilərinə qəribə gəlirdi. Siyasət və elm aləmində davam edən ciddi, kəskin mübarizə və mübahisələrdən bu dil və üsul ilə danışmaq çətin görünürdü. Lakin Mirzə Cəlil özü dediyi kimi, “Qorxmadı”. Cəlil Məmmədquluzadə kəskin ictimai-siyasi satirada elə sadə və ümumi bir dil tapdı ki, onun vasitəsi ilə ən mürəkkəb məsələləri ən avam və savadsız adama izah etmək olurdu³⁴.

Belə bir böyük amal N.Nərimanov Ü.Hacıbəyliyə də eyni ilə aiddir. Əsasən aqrar bir ölkə olan Azərbaycanın siyasi vəziyyətini, onun kəndli kütlələrinin halını Ü.Hacıbəyli “Qafqazda müsəlman kəndlisinin hali” adlı felyetonunda yenə dialoqlar vasitəsilə necə ustalıqla inikas edir:

“Siçan – Atakişi əmi, taxılın cücərdimi?

Çəgirtkə - Atakişi əmi, taxılın göyərdimi?

Dolu – Atakişi əmi, taxılın sünbüllənmədi?

Örümçək Hacımuradxan – Atakişi əmi, taxılını döymürsən?

Bəy – Atakişi əmi, taxılın çuvala yığılmadı?

Strajnik – Atakişi əmi, xurcunların hazırdır, taxıl necə oldu?

Atakişi əminin uşaqları – Dədə, bəs təzə taxıldan ha vaxt çörək bişirəcəyik?”

Atakişi əminin qarnı – Qurr!... A kişi, acımdan oldum.

Atakişi əmi acıqlı – Qarnım. Barı sən, sənə dinmə, yoxsa, quran mənə qənim olsun ki, soxaram xəncəri, təkərəm bağırsaqlarını çölə!!

Yazıq Atakişi əmi – Bir məsəl var, deyirlər ki, “on iki qurda bir boz eşşək nə eləsin?”³⁵

Klassik ədəbiyyatın nümayəndələrinin satirik bənzətmələrindən, yazı üsulundan Hacıbəyli məharətlə istifadə etmişdir. Böyük qəlb şairi Füzulinin ölməz “Leyli və Məcnun” poeməsindən məharətlə istifadə edib ilk Azərbaycan operasını yaradan bəstəkar eyni zamanda onun ifadə və misralarından satirik tənqidi qüvvətləndirmək üçün faydalanırdı.

¹ADPU, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

²F.Köçərli. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai siyasi görüşləri. Bakı – 1965, səh.13

³³Flankəns. Ordan-burdan. “İrşad”, 1907, № 45

³⁴C.Məmmədquluzadə. Dram və nəsr əsərləri, Bakı, 1958-ci i.,səh.26. Müqəddimə.

³⁵Bax: “İrşad” 28 mart, 1907, № 54

Biz onlarca felyetonda Azərbaycan, rus, Yaxın Şərqlə klassiklərinə satirik parodiya və bənzətmələr yazıldığını şahidiyik. Böyük rus yazıçısı satiranın bədii təfəkkürdə tutduğu böyük mövqeyi müəyyən edərkən yazmışdır:

“Satira – cəmiyyətdə xəstəliyin dürüst əlamətidir; sağlam, daxili cəhətdən bütöv, vahid elmə əsaslanan və həyat elastik ideologiya üzərində qurulmuş cəmiyyətdə satira özünə qida tapa bilmir”³⁶.

Böyük ədibin bu sözlərində ciddi həqiqət vardır. Cəmiyyətin yaramaz qüsurlu cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görürdü. Lakin məlum məsələdir ki, hadisələri və ümumi mündəricəsi etibarilə çox mürəkkəb olan ictimai varlığı yalnız güclə, inzibati yollarla islah edib irəli aparmaq mümkün deyildir. Burada bədii-tərbiyəvi tədbirlər əbədi təsirini saxlayır.

Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslar M.Ə.Sabirin satiralarını bir qoşunun gücündən artıq bilirlər. Sabir fəhlə-kəndli siniflərin mövqeyindən mübarizə aparır, dövrün ən aktual məsələlərinin həllində xalq mənafeyini əsas götürürdü. Seçdiyi satira yolu ilə zəhmətkeşlərin ağır vəziyyətini, burjuva-mülkədar ağalarının bütün çirkinliklərini vaxtında ifşa edə bilmişdir. Beləliklə də, xalq mübarizəsinin ən fəal iştirakçısı olmuşdur. 1906-1907-ci illərdə baş vermiş bütün hadisələr, tətillər, siyasi nümayişlər, silahlı mübarizə, işsizlik, xalqın ağır vəziyyəti, dövlət dumalarının mürtəce siyasəti, erməni-müsəlman toqquşmaları və s. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Sabir Bakı fəhlələrinə müraciət edərək yazırdı:

“Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir indi.
Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fəhlə,
Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fəhlə
Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fəhlə
Yanki hüquq üstə ədavət edə fəhlə”³⁷

Sabir yaradıcılığında Azərbaycan kəndi, camaatın acımacaqlı vəziyyəti düzgün və aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Kəndlilərin qanını soran mülkədarların dili ilə Sabir kəndlilərin dözülməz vəziyyətini təsvir edirdi.

“Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən,
Canın becəhənnəm ki, ölürsən, deməyindən.

Mən gözləməyəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən,
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərinini, adə əkinçi!”³⁸

Kəndliləri bütün günü işlədib, onların əldə etdiyi məhsulun demək olar ki, hamısını özləri üçün götürən mülkədarlara, bəylərə, xanlara qarşı Sabirin ölməz satiralarının birində deyilirdi:

“Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmis,
Toxum əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!
İş rəncbərin, güc öküzdün, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin ilahi?!
Höküm eyləyəcəkmis bütün aləmdə cəhalət,
Dildadəyi - irfanları neylərdin, ilahi?!...”³⁹

Azərbaycanın açıqdan məhv olan əhalisinə Bakı varlılarının göstərdikləri saymazyanə münasibəti Sabirin “Çığırtma yat, ay ac toyuq, yuxuda çoxca darı gör” misraları ilə başlayan şeirində çox aydın görürük.

M.Ə.Sabir satiranı yeni pilləyə qaldırmış, yeni şəraitin tələblərinə uyğun olaraq M.F.Axundzadədən irəli getmiş, və satirik ədəbiyyatı inqilabi bir səviyyəyə çatdırmışdır. M.Ə.Çabir şeirin qarşısında olduqca böyük ictimai tələblər qoymuşdur. “Dilbər”, “Təraneyi-şairanə”, “Nə yazım?”. “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” və sairə kimi əsərlərində ideyasızlığın, epiqonsuluğun əleyhinə çıxaraq sənətin qiymətini xalqa xidmətdə görmüşdür:

“Şairəm, çünki vəzifəm budur əsar yazun,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım.
Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qarı gözünü,
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?

Sabirin satira dili olduqca sadədir. Əsərlərinin əksəriyyətini əruz vəznində yazmasına baxmayaraq, çox asan başa düşülür. Sabirin şair dili xalqın canlı dilindən, şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə son dərəcə zənginləşmişdir. Satira Sabir sənətinin ürəyidir. Onun ciddi şeirlərində də satira elementlərinə rast gəlirik. Sabirin əsərləri kinayə və istehzanın qüvvətli olması cəhətindən bütün müasirlərindən fərqlənir. O, yeknəsək bir yolla getmir. Bəzi satiralarında tiplərin özü danışaraq əsərin ideyasını aşkara çıxardır. Bəzi hallarda şair balaca dramatik səhnələr yaratmaqla fikrini söyləyir. Hər şeydən artıq, Sabir satiralarında qoyulan məsələlərin aktuallığı və onların həllində şairin tutduğu barışmaz prinsipial mövqə həmi

³⁶Qorki M. Din haqqında, Bakı, 1940, səh.43.

³⁷“Molla Nəsrəddin”, 1906, № 14

³⁸Molla Nəsrəddin, 1907, № 27

³⁹Yenə orada, 1908, № 1

əsərlərin təsir qüvvəsini artırır, tərbiyəvi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə məsələn, U.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov felyetonları arasında sıx əlaqə vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli mollanəsrəddinçilər adı ilə məşhur olan Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Məmmədsəid Ordubadi kimi sənətkarlar öz məsləklərinə sadıq qalaraq o dövrdə çoxlu sayda satirik əsərlər yaratdılar. Onlar özlərinin müxtəlif janrlarda yazdıqları bədii əsərlərində xalqı köhnə cəmiyyətdən və onun inkişafa səd çəkib buxov vuran qanun-qaydalarından əl çəkməyə çağıran yüzrlərlə təsirli əsərlər yazıb yaratmışdılar. Bu əsərlərin əsas hissəsi satirik ruhda yazılmışdır.

Xalqımız haqlı olaraq "Molla Nəsrəddin" məktəbinin Azərbaycanda və bütün Şərqdə realist satiranın bayraqları səviyyəsinə yüksəlməsi faktı ilə fəxr edir. Ədəbiyyatın xalqın gündəlik mübarizəsinə xidmət göstərməsinə misilsiz bir nümunə olan "Molla Nəsrəddin" o dövrün satirik ədəbiyyatını götürməmiş, yüksək səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı vaxtilə Nizami "Xəmsə"si, Füzuli lirikası, M.F.Axundzadə dramaturgiyası ilə dünya ədəbi arenasına çıxırdısa bu dəfə satirik ədəbiyyat ilə sərhədlərimizdən kənarlarda səsləndi.

Satirik bədii əsər yazıçıdan geniş və dərin həyat təcrübəsi tələb edir. Təcrübə göstərir ki, satirada yaşlı nəsələ mənsub olan sənətkarlar daha çox müvəffəq olurlar. Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində səciyyəvi olan bu məsələ Azərbaycan ədəbiyyatına da tamamilə aiddir. Vaxtilə sovet dönmindən başlayaraq çap olunan "Kirpi"də məsələn, bir ildə təcrübəli yazıçılar Mir Cəlalin "Mərdüməzar" felyetonu⁴⁰, "İclas quruluşu" hekayəsi⁴¹, "Özünən naxış"⁴² felyetonu, Süleyman Rəhimovun "sağ əl hekayəsi" və bir çox başqa satirik əsərləri həmin dövrlərdə çap edilmişdi. Jurnalda eyni zamanda S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim kimi sənətkarların az da olsa imzalarına təsadüf edilmişdir.

1952-ci ildən etibarən Azərbaycanda nəşrə başlayan satirik "Kirpi" jurnalı "Molla Nəsrəddin" ənənələrini məharətlə davam və inkişaf etdirmişdir. Məsələn, bir nömrədə C.Məmmədquluzadənin qarşısında "Kirpi" dayanmış halda təsvir olunur. Onun qoltuğunda "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi görsənir. "Kirpi" Cəlil Məmmədquluzadəyə müraciətlə deyir:

"- Böyük ustad, biz səndən öyrənir və sənin işini davam etdiririk"⁴³.

"Kirpi"nin nəşri xalqımızın həyatında ciddi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etmiş və jurnal öz yazılı materialları, şeirləri, felyetonları, eləcə də məzmunlu karikaturaları ilə inkişafımıza əngəl olan mənfiliklərə qarşı mübarizədə kəsərli bir vasitəyə çevrilmişdir. Bir fikri də qeyd edək ki, mətbuatda çap olunan satirik əsər o zaman müvəffəqiyyət qazanır ki, o, oxucuya dərin bədii-estetik təsir göstərsin, onda yüksək, emosional bir vəziyyət, dərin düşündürücü gülüş doğursun.

Məlumdur ki, vaxtilə Azərbaycan dövrü mətbuatında çıxmış satira əsərlərində ümumiləşdirmə, tipləşdirmə, o qədər qüvvətli idi ki, sonradan həmin əsərlərin məcmuəsi müstəqil olaraq öz bədii estetik tərbiyə qüvvəsini saxlamışdır. M.Ə.Sabirin "Hophohopnaməsi", Ə.Nəzminin "Nəzminin "sijnqulunamə"si, C.Məmmədquluzadənin "Felyetonları", Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə (hamual)ın və başqalarının tərtib etdiyi kitablar bu fikrə misaldır.

Satirik ədəbiyyatın obyektinə ola biləcək nöqsan hər hansı bir təsadüf nəticəsində baş vermiş ölümcül hadisə ola bilməz. İctimai həyatın mahiyyətində olub və onun inkişafına maneə törədən səciyyəvi hadisələr satirik planda ümumiləşdirilə bilər. Bir halda ki, satirik fakt ümumi bir xəstəliyin əlamətidir, onun təsvirində də xalqiliyə, həminin ondan bir "dərs almaq" imkanına diqqət yetirmək, satirik əsəri kütləvi, aydın, sadə bir üslubda yazmaq zəruridir. Satira oxuculara maraqlı və zövq doğurmaqla onu: "- Bax mənə belə bir hala düşməkdən qorxma, mən!" deyərindən düşündürməlidir.

Satirik- sözlün əsl mənasında humanistdir. Çünki, o, öz idealını insanı və insan cəmiyyətini ona yaraşmayan qüsurlardan təmizləmək kimi müqəddəs bir əməl uğrunda çarpışır. Azərbaycan satiriki əgər belə bir alicənab humanist mövqedən çıxış edərsə onun müqəddəs vəzifəsi də özü-özünə aydındır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M. F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1987
2. Cəfərov M. M.F.Axundovun ədəbi tənqidi görüşləri. Bakı. Azərşə. 1950
3. Cəlil M., Hüseyinov F. XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982
4. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb, 2007
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Bakı. "Elm", 1978.
6. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı. Azərşə, 1962
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. "Maarif", 1974
8. Qurbanova N. Hənəfi Zeynəli. Bakı. "Yazıçı", 1989

РЕЗИОМЕ

Статья была направлена полностью на исследование сатирической печати и фельетона как термина, разъяснение их функции в европейской и русской литературе, исторический путь, причины и цели превращения этого стиля в литературную среду Азербайджана, в конце XIX и начала XX века.

Эта форма, привлекающая внимание своей способностью доносить до широкой аудитории задачи гласности, агитации, в то же время становится исключительным фактом для выявления своеобразной богатой творческой сферы в ее стилистическом определении. Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, А.Гамкусар, У.Гаджибеков, Н.Везиров и другие, такие великие личности, написали историю этого литературного течения, которое не может сравниться ни с каким другим временем и средой. Все последующие периоды азербайджанской литературы обязаны этому

⁴⁰"Kirpi", 1954, № 1

⁴¹Yenə orada, 1954, № 10

⁴²Yenə orada, 1954, № 20

⁴³Bax: "kirpi", 1954, № 24, səh. 3

периоду в том же направлении. Все последующие периоды азербайджанской литературы обязаны этому периоду в том же направлении. Скорее, стиль, форма, различные возможности выразительности мысли, функциональная роль печати и т. д., с точки зрения памяти, истории выходит на первый план.

В целом функциональную роль истории печати, как и жанра фельетона, имеет замечательный эффект в плане освещения общих проблем начала XX века и выяснения проблем, вытекающих из велений самой эпохи.

Начало XX века является примером разнообразия литературных течений, ведущих национальное пробуждение. Есть надежда, что они будут переработаны и переданы следующему поколению, студенческому контингенту. И все то, что было написано, служит этому своим главным смыслом и содержанием. Были использованы примеры различных литературных произведений, написанных в жанре сатиры и фельетона в Азербайджане в определенные периоды, примеры из журналов и различных авторов и их произведений, опубликованных в печати.

Ключевые слова: сатира, фельетон, литературно-теоретическая, концепция, разновидность, жанр, сборник, сцена, деятельность.

SUMMARY

The article was aimed completely to the exploring of the satirical press and feuilleton as a term, explaining their function in European and Russian literature, the historical way, the reasons and goals of the turning this style in the literary environment of Azerbaijan, at the end of XIX and the beginning of XX century.

This form, which taking attention with its ability delivering to a wide audience the problems of publicity, agitation, at the same time becomes an exceptional fact for revealing the originality of a rich creative sphere in its stylistic definition. J. Mamedguluzade, M.A. Sabir, A. Qamkusal, U. Hajibekov, N. Vezirov and others, such the greatest persons, have written the history in this literary movement, that can't be comparing with any other time and environment. All next periods of Azerbaijani literature are owed to this period on the same direction. All next periods of Azerbaijani literature are owed to this period on the same direction. Rather, style, form, various possibilities of expressiveness the thought, the functional role of printing, etc., from the point of the view memory, history comes to the foreground.

In general, the functional role of the press history, as well as, the feuilleton genre, has the remarkable effect in terms of covering the general problems of the beginning XX century and clarifying problems arising from the dictates of the era itself.

The beginning of XX century is an example of the diversity literary movements, which leading the national awakening. It is hoped, that they would be processed and passed on to the next generation, the student contingent. And all these, which were written serve this with its main point and content.

It was used examples of various literary works, that written in the genre of satire and feuilleton in Azerbaijan, during definite periods, examples from magazines and various authors and their works, which published in press.

Key words: satire, feuilleton, literary-theoretical, concept, variety, genre, collection, scene, activity.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova